

REPRESUOTŲJŲ VAIKAI: TARPGENERACINIO TRAUMŲ POVEIKIO TYRIMAI LIETUVOJE

DANUTĖ GAILIENĖ

Problema. Traumų psichologijoje tarpgeneraciniu traumos perdavimu vadinamas tėvų trauminio patyrimo poveikis vaikams, tiesiogiai su ta patirtimi nesusidūrusiems¹.

XX a. antroje pusėje Holokausto padarinių tyrėjai paskelbė, kad nacių konclagerius išgyvenusių žydų vaikai taip pat yra Holokausto aukos. Jiems taip pat būdingi baimės, nesaugumo jausmai, kiti emociniai sutrikimai, jie taip pat kamuojami košmariškų prisiminimų apie Holokaustą, nors patys jo ir nepatyrė. Jiems būdingas vadinamasis *antros kartos sindromas*: jie sunkiau prisitaiko gyvenime, yra baimingesni, menčiau kontroliuoja savo emocijas, labiau emociškai priklausomi nuo savo tėvų².

Šios studijos susilaukė ne tik susidomėjimo, bet ir gana griežtos kritikos. Labiausiai buvo kritikuojamas nekorektiškas individualių traumos padarinių generalizavimas visai kartai. Klinikiniai duomenys, gauti analizuojant psichoterapinės arba psichiatrinės pagalbos besikreipiančių pacientų istorijas, neleidžia daryti apibendrinimų apie visus aukų vaikus. Kitaip negu *Holokausto aukų sindromas*, *antrosios kartos sindromas* nebuvo išsamių mokslinių tyrimų išdava, o greičiau spekuliatyvi formuluotė, paremta tik negausiais klinikiniais stebėjimais. Kai kurie kritikai ironiškai pastebi, kad *antros kartos sindromas* buvo suformuluotas būtent tada, kai Vokietija pradėjo mokėti kompensacijas Holokausto aukoms.

Klinikinių duomenų generalizavimas visai vaikų kartai, implikuojant jiems būdingus psichopatologinius sutrikimus, žeidė ir juos pačius. 1979 m.

¹ Yeal Danieli, „Introduction: History and conceptual foundations“, in: *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, edited by Yeal Danieli, New York: Plenum Press, 1998, p. 1–17.

² Martin S. Bergman, Milton E. Jucovy, *Generations of the Holocaust*, New York: Basic Books, 1982; Harvey Barocas, Carol Barocas, „Manifestations of Concentration Camp Effects on the Second Generation“, in: *American Journal of Psychiatry*, 1973, t. 130, Nr. 7, p. 820–821.

Niujorke vyko pirmoji tarptautinė Holokausto aukų vaikų konferencija. Dauguma jos dalyvių, antrosios kartos atstovų, protestavo prieš tai, kad psichikos sveikatos specialistai jiems klijuoja stigmatizuojančias etiketes apie psichopatologinius sutrikimus ir asmenybės trūkumus³.

Tačiau šios pirmosios studijos buvo labai svarbios, nes išskėlė ir šiandien intensyviai tyrinėjama tarpgeneracinio traumų poveikio problemą. Iki šiol čia dominuoja Holokausto aukų vaikų tyrimai JAV, Kanadoje, Izraelyje ir Vakarų Europos šalyse. Tik XX a. paskutiniame dešimtmetyje pradėta domėtis ir kitų genocidų bei karų – Norvegijoje, Turkijoje, Kambodžoje, Japonijoje, Rusijoje, Vietname – tarpgeneraciniais padariniais⁴. Tyrėjų žvilgsniai jau krypsta ne tik į aukų vaikus, bet ir į agresorių palikuonis.

Ką reiškė būti nacių nusikaltėlio, nacių kolaboranto vaiku? 1933–1945 m. Vokietijoje gimę vadinamieji „karo vaikai“ išstisus dešimtmečius jautėsi atskirti ir vieniši su savo patyrimu, išgyveno sunkius kaltės ir gėdos jausmus, būdami nacių kovotojų ir nacių kolaborantų palikuonys. Net po šešiasdešimties metų jie kalba apie jaučiamą vidinę įtampą⁵.

Kitoje studijoje buvo apklausiami vokiečių psichoanalitikai, per Antrąją pasaulinį karą buvę dar vaikai⁶. Nekalbėjimas ir tylą apie nacių represijas buvo būdingas ir šeimoje, ir psichoanalizės mokymuose. Tokių svarbių temų vengimas kėlė didelius vidinius konfliktus, kaltės ir gėdos jausmus, vienišumo išgyvenimą.

Nyderlanduose virš 200 000 asmenų yra su šalį okupavusia nacistine Vokietija kolaboravusių tėvų vaikai. Kai kurie jų buvo apgyvendinti specialiose stovyklose ir vaikų namuose, kai jų tėvai buvo suimti. Kolaborantų šeimos patyrė visuomenės atstūmimą ir panieką, jos siekdavo slėpti savo praeitį, tai turėjo įtakos ir vaikų savijautai. Pastebėta, kad jiems neretai būdingi depresiniai, psichosomatiniai, priklausomybės sutrikimai. Pradėtos išsamesnės šių žmonių psichologinės studijos⁷.

³ Ellinor Major, *War Stress in a Transgenerational Perspective*, Oslo: Universitas Osloensis, 1996, p. IV.

⁴ Yeal Danieli, *op. cit.*, p. 11.

⁵ Michael Ermann, „Children of Nazi-Germany: Representation of their childhood sixty years late“, From the Panel „Children of Nazi-Germany: Representation of their childhood sixty years late“ at the International Psychoanalytic Congress, Berlin, August 27th, 2007.

⁶ Harald Kamm, „Transference of silence of psychoanalytic socialisation“, From the Panel „Children of Nazi-Germany“.

⁷ Martin W. J. Lindt, „Children of collaborators: From isolation toward Integration“, in: *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, p. 163–174.

Jau paskelbta tyrimų ir apie trečiąją kartą – kaip trauminė patirtis atsiliepia aukų anūkams. Keliama prielaida, kad trečioji karta yra paskutinė, kuri dar turi arba turėjo tiesioginį sąlytį su traumota karta. Vėliau apie tiesioginį traumos perdavimą jau nebeįmanoma kalbėti.

Apskritai traumos tarpgeneracinio poveikio tyrimų rezultatai labai priklauso nuo to, kokiose imtyse surinkti duomenys. Svarbiausias klausimas – ar tyrimas yra klinikinis, ar neklinikinis. Klinikiniuose tyrimuose paprastai analizuojamos psichikos sveikatos specialistų pagalbos besikreipiančių asmenų istorijos ir sutrikimų susiformavimo eiga. Klinikinėse istorijose neretai nustatoma, kad paciento gyvenimui ir asmenybės raidai tėvų trauminis patyrimas galėjo turėti neigiamą įtaką. Tačiau neklinikinuose empiriniuose tyrimuose gaunami duomenys nevienodi – vienuose randama vienkia ar kitokia traumavimo įtaka antrajai kartai, kituose – ne. Labai plati apžvalginė studija, kurioje išanalizuoti 32 tyrimai, apėmę 4418 Holokausto antros kartos asmenų parodė, kad aptariamų studijų duomenys dažniau rodo, jog neklinikinėse imtyse antrinio traumavimo padarinių nerandama⁸. Klinikinėse grupėse kartais išryškėja didesnis jautrumas stresui, bet tai gali būti ir dėl patirtų kitų stresinių gyvenimo įvykių. Kai kuriose studijose pabrėžiama, kad traumuoti žmonės savo vaikams perduoda ir svarbių teigiamų dalykų – didesnę jautrumą žmonių kančioms, didesnę teisingumo ir garbingumo pojūtį, emocinių sunkumų įveikos įgūdžius.

Paskelbtas Izraelio Sveikatos ministerijos ir Pasaulio sveikatos organizacijos bendras tyrimas, kuriame buvo detalai tikrinami Holokausto aukų vaikų ir palyginamosios grupės fizinės ir psichinės sveikatos bei socialinės adaptacijos rodikliai⁹. Tyrimo dalyvių grupės buvo labai didelės – 430 Holokausto aukų vaikų ir 417 kontrolinės grupės dalyvių. Nerasta jokių skirtumų tarp abiejų grupių sveikatos rodiklių. Holokausto aukų vaikų išsilavinimas buvo netgi aukštesnis negu palyginamosios grupės, nors pačių aukų išsilavinimo vidurkis buvo mažesnis už kontrolinės. Tyrimo autoriai daro išvadą, kad Holokausto aukoms pavyko apsaugoti savo vaikus nuo

⁸ Marinus H. IJzendoorn, Marian J. Bakermans-Kranenburg, Abraham Sagi-Schwartz, „Are children of Holocaust survivors less well-adapted? A meta-analytic investigations of secondary traumatization“, in: *Journal of Traumatic Stress*, 2003, t. 16, p. 459–469.

⁹ Itzhak Levav, Daphna Levinson, Irina Radomislensky, Annarosa A. Shemesh, Robert Kohn, „Psychopathology and other health dimensions among the offspring of Holocaust survivors: Results from the Israel national health survey“, in: *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 2007, t. 44, Nr. 2, p. 144–151.

traumos padarinių ir siūlo verčiau tyrinėti šį pozityvų aspektą – kaip jiems tai pavyko, užuot ieškojus neigiamų padarinių.

Represuotieji Lietuvoje. Bendradarbiaujant Vilniaus universiteto Klinikinės ir organizacinės psichologijos katedrai ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrui, buvo atlikta studija *Sovietų ir nacių represijų psichologiniai padariniai*. Iš represuotų žmonių sąrašų atsitiktine tvarka buvo atrinkta didelė grupė nukentėjusiųjų ir pakviesta dalyvauti tyrime. Palyginamąją grupę sudarė taip pat atsitiktinai parinkti to paties amžiaus nukentėjusiojo nuo represijų statuso neturintys asmenys iš Lietuvos gyventojų registro sąrašo. Tyrimo dalyvių aktyvumas buvo labai didelis – 80%. Tyrime sutiko dalyvauti virš pusantro tūkstančio pakviestųjų. Palyginamosios grupės sutikusiuju dalyvauti skaičius taip pat labai didelis – apie 70%.

Gauti duomenys patvirtino, kad oficialų nukentėjusiojo statusą turintys asmenys iš tikrųjų yra daug labiau traumuoti žmonės nei jo neturintys. Nors palyginamąją grupę sudarė taip pat sovietinį režimą kentę asmenys, tyrimo rezultatai rodo, kad tiesiogiai politines represijas patyrusiųjų trauminė patirtis daug sunkesnė nei palyginamosios grupės. Represijos sutrukdė jų aukoms siekti savo gyvenimo tikslų – išsilavinimo ir norimos profesijos (net 83%), pakenkė jų sveikatai (87%), daugelis per represijas neteko savo artimųjų (55%). Sunkus, ilgalaikis ir nepripažintas traumavimas lėmė ir ilgalaikius sunkius padarinius. Be somatinių problemų, represijų aukas dažnai kamuoja ir potrauminio streso simptomai. Beveik pusei represuotųjų pasireiškia trauminių prisiminimų proveržiai. Daugiau kaip trečdalis ir šiandien sapnuoja košmarus. Taip pat represijų aukoms būdingi ir disociacijos požymiai – iki šiol pasireiškiantis tam tikras emocinis apmirimas, jausmų neigimas. Disociacinės strategijos – sąmoningas minčių apie trauminę situaciją vengimas, jausmų nuslopinimas – paprastai padeda išverti traumavimo baisumus, bet normaliame gyvenime jos yra neadaptyvios.

Sunkiausia trauminė patirtis yra buvusių politinių kalinių. Palyginti su kitomis nukentėjusiųjų grupėmis (buvusių tremtinių, nacių represijų aukų), ginkluoto pasipriešinimo dalyviai išgyveno daugiau smurto – dažniau patyrė kankinimus, grasinimus, fizinę prievartą, nužudymo grėsmę. Bet jie taip pat nurodė ir daugiau įveikos veiksnių – politinį aktyvumą, bendravimą su tas pačias represijas patyrusiais draugais, dvasinę stiprybę, Dievo tikėjimą. Jų potrauminė simptomatika dažniau pasireiškia *invazijos* požiū-

miais, o kitų represuotų grupių – *depressiškumo* ir *bejėgiškumo* požymiais. Moterims traumų padariniai sunkesni negu vyrams¹⁰.

Šis reprezentatyvus politines represijas patyrusių asmenų tyrimas sudarė pagrindą traumos tarpgeneracinio poveikio tyrimams. Pradėjus naująjį tyrimų etapą – represuotų žmonių suaugusių vaikų psichologinį tyrimą – jame buvo kviečiami dalyvauti pirmojoje studijoje apklaustų represuotųjų asmenų vaikai. Tai leidžia tyrinėti tėvų ir vaikų sveikatos ir psichologinės būklės sąsajas¹¹. Jau yra apibendrinti ir pradėti skelbti antros kartos tyrimų duomenys, o tyrimai tęsiami toliau, keliant daug platesnius klausimus – koks yra istorinių traumų ir socialinių transformacijų poveikis skirtingose amžiaus grupėse, skirtingose etninėse grupėse ir specifinės trauminės patirties turinčiose visuomenės grupėse (pvz., nukentėjusių per Sausio 13-osios agresiją, Černobylio avarijos likvidatorių, mėginusiųjų nusižudyti, nusižudžiusiųjų artimųjų etc.)¹².

Represuotųjų vaikai. Komunizmo represijų tarpgeneracinių padarinių tyrimų (beje, kaip ir represijų poveikio tyrimų apskritai) yra dar labai mažai. Tai pirmiausia susiję su politine problema – komunizmo nusikaltimų pripažinimu. Žlugus komunistinei sistemai, ji, kitaip negu nacistinė, Vakarų pasaulyje nebuvo pripažinta nusikalstama. Todėl dėmesys jos sukeltiems padariniams, pasireiškiantis be kitų požymių ir mokslinių tyrimų kiekiu, yra neproporcingai mažas. Iš tiesų randame tik pavienes studijas ir jokių sistemingų tyrimų.

Pavienės studijos. Garsių trauminio streso tyrėjų Jacobo D. Lindy ir Roberto J. Liftono studijoje¹³ analizuojami pokalbiai su Rytų Europos psi-

¹⁰ Išsamūs šios studijos duomenys paskelbti kolektyvinėje monografijoje *Sunkių traumų psichologija: Politinių represijų padariniai*, sudarytoja Danutė Gailienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, išleistoje ir anglų kalba (*The Psychology of Extreme Traumatization: The Aftermath of Political Repression*, edited by Danutė Gailienė, Vilnius: Akreta, Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2005), ir 2006 m. Vilniaus universitete apgintoje Evaldo Kazlausko daktaro disertacijoje *Politinių represijų ilgalaikės psichologinės pasekmės*.

¹¹ VU Traumų tyrimų grupės vykdytas projektas *Psichologinių traumų tarpgeneraciniai padariniai visuomeninių transformacijų kontekste*. Projektą rėmė Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas (Nr. T-06/07), projekto vadovė Danutė Gailienė.

¹² Pradėtas vykdyti projektas *Sunkių traumų ir socialinių transformacijų psichologiniai padariniai ir jų įveika*. Projektą remia Lietuvos mokslo taryba pagal Visuotinės dotacijos priemonę (VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-023), projekto vadovė Danutė Gailienė.

¹³ Jacob D. Lindy, Robert J. Lifton (eds.), *Beyond Invisible Walls: The Psychological Legacy of Soviet Trauma, Eastern European Therapists and Their Patients*, Brunner-Routledge, 2001.

choterapeutais apie juos pačius ir jų pacientus. Išsamiuose specialistų pasakojimuose atsiskleidžia, kaip komunistinio bloko šalyse slaptumas, įtarumas ir melas suardė ryšius tarp kartų, sutrikdė normalų istorinės atminties perdavimą šeimose. Be to, dvigubas gyvenimas, asmeninės iniciatyvos paralyžius, baimės atmosfera giliai paveikė ir normalią asmenybės raidą. Depresyvumas ir įtarumas tapo įprastais prisitaikymo būdais. Žmonių santykiai buvo iškreipti ir šeimose, ir visuomenėje.

Kitas tyrimas atliktas 1995–1999 m. trijuose Rusijos ir Ukrainos kaimuose. Buvo analizuojama, kaip Sovietų Sąjungos griuvimas ir politiniai pokyčiai paveikė politiškai represuotų ir nerepresuotų šeimų palikuonis¹⁴. Apklausti 422 žmonės, 37 iš jų šeimos nariai buvo nukentėję nuo Stalino represijų. Autorės nuomone, toks santykinai nedidelis represuotų šeimų skaičius turbūt rodo tai, kad daugelis „liaudies priešų“ ir jų šeimų buvo sėkmingai sunaikinti arba dėl priverstinio slėpimo sunaikinta šeimų represijų istorija. Tyrimas parodė, kad persekiotų šeimų nariai yra labiau patenkinti dabartiniu gyvenimu, jie palaiko geresnius santykius su kitais žmonėmis, jų depresiškumo lygis žemesnis nei nerepresuotų šeimų palikuonių. Autorė kelia prielaidą, kad politinių represijų pripažinimas ir tai, kad šeimos praeitis nebėra jiems pavojinga, pagerino jų savijautą. Bet taip pat gali būti, kad represuotųjų šeimose iš kartos į kartą perduodama ne tik traumos atmintis, bet ir įveikos įgūdžiai.

Trečios kartos asmenų tyrimas atliktas Maskvoje 1993–1994 m.¹⁵ Išsamiai apklausta 50 žmonių, kurių bent vienas iš senelių nukentėjo per Stalino represijas 1937–1939 m. Pasirodė, kad jei šeimos atmintyje yra išlaikytas ryšys su represuotuoju, anūkų psichologinė savijauta šiandien yra geresnė. Daugelis jų ir toliau aktyviai domisi savo šeimos istorija, jos dokumentais, rašytiniais ir žodiniais pasakojimais, giminių likimais. Šis tyrimas, nors metodologiškai ir ne be priekaištų, atkreipia dėmesį į tai, kad šeimos atminties integralumas reiškia ir šeimos vertybių, emocinių resursų perdavimą kitoms kartoms. Šioje studijoje itin svarbus pasirodė moterų vaidmuo – jos dažniausiai buvo pagrindinės šeimos prisiminimų, tradicijų ir vertybių nešėjos.

¹⁴ Oksana Yakushko, „The impact of social and political changes on survivors of political persecutions in rural Russia and Ukraine“, in: *Political Psychology*, 2008, t. 29, Nr. 1, p. 119–130.

¹⁵ Katharine G. Baker, Julia B. Gippenreiter, „Stalin’s purge and its impact on Russian families: A pilot study“, in: *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*, p. 403–434.

Apskritai trečios kartos studijose, kurių Holokausto padarinių tyrimuose jau yra gana daug, mažiau kalbama apie tiesioginį senelių trauminės patirties poveikį (tiesa, kartais trečios kartos sąvoka suprantama nepagrįstai plačiai ir spekuliatyviai; antai visai naujame Vokietijoje atliktame tyrime buvo matuojami psichosomatiniai simptomai ir depresiškumas žydų tautybės asmenų, imigravusių į Vokietiją iš „Post-sovietų-sajungos“ po 1992 m., vadinant juos „trečiąja karta po Holokausto“, nors visai nebuvo tikslinama, ar jų šeimos tikrai yra nukentėjusios nuo Holokausto¹⁶). Trečios kartos tyrimuose paprastai labiau pabrėžiamas atminties perdavimas, šeimos istorijos tęstinumas. Anūkų domėjimasis ja ir galėjimas kalbėtis labai gerina ryšius tarp kartų.

Šiuo požiūriu įdomius rezultatus esame gavę Lietuvoje. Apklausėme grupę paauglių, besimokančių „Lietuvių namų“ mokykloje¹⁷. Ši mokykla įkurta po nepriklausomybės atkūrimo ir į ją priimami lietuvių kilmės vaikai, gyvenantys už Lietuvos ribų. Didelė dalis mūsų tirtų paauglių buvo per sovietines okupacijas represuotų ir ištremtų lietuvių anūkai. Pagal psichologinės sveikatos ir savijautos rodiklius jie nesiskiria nuo Lietuvos paauglių, o kai kurie jų rodikliai net geresni. Tačiau pasirodė, kad jie labai mažai žino apie savo senelių trauminę patirtį – tik 9% nurodė labai gerai žiną. Beveik 60% teigė, kad jų šeimoje apie senelių išvykimą iš Lietuvos visai nekalbama arba kalbama mažai. Tačiau dauguma jų jaučia, kad seneliams nėra gerai svetimame krašte, jie yra tarsi netekę savo gyvenimo dalies, „nenori prisiminti tų trėmimų“. 74% vaikų teigė, kad norėtų daugiau sužinoti apie senelių išvykimą iš Lietuvos.

Represijos po represijų. Šeimos paslaptis. Analizuojant mūsų šalies komunistinių represijų padarinių tarpgeneracinius aspektus, pirmiausia reikia pabrėžti, kad Lietuvoje ir kitose šalyse, okupuotose Sovietų Sąjungos, represuotų šeimų situacija skyrėsi nuo kitų moksliniuose tyrimuose pristatomų traumuočių grupių situacijos. Paprastai persekiojamųjų traumavimas baigiasi išėjus iš konclagerio, kalėjimo ar pasibaigus kitokioms represijoms.

¹⁶ Enrico Ullman, Andreas Barthel, Julio Licinio, Katja Petrowski, Stefan Bornstein, Bernhard Strauss, „Increased rate of depression and psychosomatic symptoms in Jewish migrants from the post-Soviet-Union to Germany in the 3rd generation after the Shoa“, in: *Translational Psychiatry*, 2013, 3, e241; doi:10.1038/tp.2013.17, (2013-03-12).

¹⁷ Rima Juodytė, *Tarpgeneraciniai traumos aspektai: Vaikų patyrimas, vidinė darna ir po-trauminė simptomatika*, Magistro darbas, Vilniaus universitetas, Klinikinės ir organizacinės psichologijos katedra, 2007.

joms. Lietuvoje buvę tremtiniai, politiniai kaliniai bei jų šeimos ir toliau patiria politinį persekiojimą, nes oficialiai yra laikomi „liaudies priešais“. Jie gyvena nuolatinės įtampos, nepasitikėjimo ir tolimesnių represijų grėsmės atmosferoje. Tad traumuojanči patirtis pavojinga ir patiems represuotiesiems, ir jų vaikams, dėl to savo istoriją reikia slėpti. Tik 60% represuotų žmonių vaikų nurodė, kad jie nuo vaikystės žinojo apie savo tėvų praeitį¹⁸ (pvz., Norvegijoje net 86% nacių okupacijos metais nukentėjusių žmonių vaikų apie tėvų istorijas sužinojo jau vaikystėje¹⁹). Apie tai jiems pasakodavo patys tėvai arba kiti artimieji – seneliai, dėdės ar tetos, kiti giminės, arba jie patys yra gimę tremtyje:

Žinojau nuo vaikystės. Kada ir kaip, negaliu atsakyti. Tikriausiai iš pokalbių su giminėmis pas senelius, tetą.

Pirmą kartą sužinojau ketverių metų, kai tėvas grįžo iš lagerio. Jo aš nepažinau, sakiau, kad tai „stribas“. Kai buvau didesnė, tėvas man pasakojo apie viską smulkiau.

Pamačiau nuotrauką tėvo iš lagerio, labai liūdną, žiaurią. Tada mama papasakojo. Tada aš buvau dar 8 m.

Daugiau nei penktadalis vaikų (21%) iki paauglystės ar net suaugusiojo amžiaus nieko nežinojo apie tėvų tremtis ir įkalinimus:

Kai įstojau į komjaunimą mokykloje, tuomet tėtis supykęs ir išdėjo visą tiesą apie santvarką, kurioje gyvenome, ir apie tai, kad jo keturi broliai žuvo dėl Lietuvos nepriklausomybės.

Tėtis papasakojo pats, tai atsitiko, kai man buvo jau 18 metų.

Sužinojau labai vėlai, mama slėpė. Parodydavo nuotraukas ir sakydavo, kad kada nors papasakos iš kur jos. Aš nesupratau, kodėl tokios gražios mamos nuotraukos ir neaišku iš kur. Smulkmenas sužinojau tik prasidėjus Atgimimui.

Sužinojau būdama paauglė – išgirdau, kaip, atėjus į svečius draugams, tėvai patylom dalinosi išgyventu siaubu. Išgirdusi ne viską supratau, bet tai buvo pradinis suvokimas, kad tėvai buvo kalėjime, o po to tremtyje.

6% vaikų sužinojo apie tėvų traumas tik prasidėjus Atgimimui. Nemažai tų, kurie žinojo anksčiau, irgi nurodo, kad daugiau kalbėtis pradėjo tik po Atgimimo pradžios:

¹⁸ Ieva Starinskaitė, *Long-term effects of political repressions in Lithuania to second generation: Subjective influence, communication, hopelessness and sense of coherence*, Master thesis, Vilnius university, Zurich university, 2008.

¹⁹ Ellinor Major, *op. cit.*, p. 53.

Manau kad žmonės buvo labai išgąsdinti ir laisva Lietuva tikėjo tik labai giliai širdyje. Todėl apie represijas papasakojo tik prasidėjus Atgimimui.

Kai man sukako 18 metų, tai jau buvo Lietuvos Atgimimo laikotarpis. Tuo metu mes žymiai dažniau ėmėme kalbėtis apie lageryje praleistus metus, apie vargus ir skriaudas, kurias teko patirti mamai ir visai jos šeimai.

Net trečdalyje šeimų tėvų represijos buvo *šeimos paslaptis*. Apie ją arba iš viso nekalbama su vaikais, arba kalbama tik tarp savųjų, o vaikams griežtai prisakoma niekam apie tai neprasitarti.

Vaikystėje tėvas kartais pasakodavo apie tremtį, ten patirtus sunkumus, darbus, apie šaltį ir nepriteklus. Tačiau griežtai liepdavo nieko nepasakoti draugams, mokytojams ir pažįstamiems. Tai buvo mūsų šeimos paslaptis.

Tėvelis niekada apie tai nekalbėdavo. Iš požiūrio į buvusią Sovietų santvarką suprasdavau, kad kažkas yra įvykę. Gal jis norėjo mus apsaugoti nuo galimų represijų.

Vaikus tai veikė nevienodai. Vienus slėgė ir kėlė baimę:

[...] tėvai visada pabrėždavo, kad nevalia niekam pasakoti apie tai, ką aš sužinodavau iš jų. Šitie reikalavimai ir susiformavęs baimės jausmas veikė labai neigiamai besiformuojančiai asmenybei.

Kiti netgi didžiavosi šeimos paslaptimi:

[...] paauglystėje tai tapo paslaptimi, kurią labai branginau kaip savo tėvų, savo giminės išgyventą patirtį. Nedaug mano bendraamžių žinojo tokią istoriją, todėl jaučiausi už juos pranašesnė.

Komunikacija. Komunikacija apie tėvų išgyvenimus gali būti ne tik verbalinė, bet ir neverbalinė. Net jei apie tėvų traumas ir nėra atvirai kalbama, vaikai vis tiek jaučia tėvų būsenas, nugirsta suaugusiųjų pokalbius. Nežinodami tiesos, jie tą žinių spragą užpildo fantazijomis ir savo versijomis, kurios gali būti baisesnės už tikrovę. *Tylos sutartis* gali neigiamai veikti šeimos atmosferą ir šeimos narių tarpusavio santykius.

Tačiau, kita vertus, negalima vienareikšmiškai tvirtinti, kad kalbėjimas apie baisius išgyvenimus būtinas. Antai Norvegijoje kai kurie nacių represijas patyrusių tėvų vaikai sakė, kad tėvai būtų verčiau mažiau apie tai kalbėję. 38% nurodė, kad tėvų pasakojimai jiems būdavo baisūs²⁰. Lietuvoje tai nurodė net 52% represuotų žmonių vaikų²¹:

²⁰ Ellinor Major, *op. cit.*, p. 72.

²¹ Ieva Starinskaitė, *op. cit.*, p. 42.

Pokalbiai būdavo labai liūdni ir nesuvokiami, nes negalima suprasti kaip žmonės, ypač moteris, engė neįsivaizduojamais sunkiais darbais, nežiūrint sunkių klimatinių sąlygų.

Mamytė apie tai negalėdavo kalbėti, ji visada susigraudindavo ir verkdamo, tai vaikystėje labai dažnai ją ramindami verkdavome ir mes abu su broliu.

Manau, kad jam kalbėtis apie laiką, praleistą tremtyje, buvo per sunku ir per skaudu.

Tačiau kiti represuotųjų vaikai tuos pokalbius vertina teigiamai – jie kėlė pasididžiavimą tėvais, formavo patriotiškumą ir aiškia pasaulėžiūrą:

Didžiuojuosi savo tėvais, jų stiprybe, mokėjimu mylėti gyvenimą, vienas kitą.

Šių pokalbių klausytis būdavo įdomu. Šie pokalbiai dabar ir anksčiau veikė patriotiškai, už tai aš tėvuką labai gerbiu, kad jis buvo Lietuvos patriotas.

Atrodo, kad svarbi ir pati komunikacijos kokybė, ir kiti, pavyzdžiui, kultūriniai, veiksniai. Įvairios studijos rodo, kad vienodai blogai gali veikti ir visiška tylą, ir dramatiškai prasiveržiantys tėvų pasakojimai.

Subjektyvus traumų poveikio vertinimas. Daugiau negu 70% represuotų žmonių vaikų teigia, kad represijos labai neigiamai paveikė jų tėvų gyvenimą ir savijautą. Pirmiausia minima sužalota sveikata, nervingumas ir ypač baimė – nuolatinis baimės ir grėsmės jausmas, kurį išgyveno tėvai. Tačiau kalbėdami apie save, tik 31% vaikų nurodo neigiamą poveikį sau. Kiti tą poveikį laiko nevienareikšmišku, teigiamu arba net nežino kaip jį įvardyti²². Kai kurie žmonės teigė, kad sunku pasakyti, ar juos veikė būtent tėvų trauminis patyrimas, ar bendra totalitarinės santvarkos atmosfera ir apribojimai. Antai nestojusieji į komjaunimą ar komunistų partiją akivaizdžiai patirdavo savo poelgio pasekmes – jų nepriimdavo studijuoti į aukštąsias mokyklas, neleisdavo išvažiuoti net į artimiausią užsienį, būdavo labai apribojamos jų profesinės karjeros galimybės. Neretai ilgalaikio traumavimo padarinių studijose pabrėžiama, kad traumuočių žmonių ir šeimų savijautai labai didelę reikšmę turi bendra kultūrinė atmosfera ir visuomenės požiūris į jų traumas. Be to, reikia atsižvelgti ir į labai daugelį individualių aplinkybių, nuo kurių taip pat priklauso dabartinė traumuočių žmonių vaikų būklė – ar represuoti abu tėvai, ar tik vienas iš jų, ar

²² Ieva Starinskaitė, *op. cit.*, p. 35–36; Ieva Vaskelienė, *Politinių represijų Lietuvoje ilgalaikės psichologinės pasekmės antrajai kartai*, Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2012, p. 88.

žuvo, ar išliko gyvi ir kiti šeimos nariai, ar susilaukė paramos iš giminių, draugų ir t. t. Net tos pačios šeimos narių psichologinė sveikata gali būti skirtinga. Viename tyrime, analizuodami represuotų tėvų ir jų suaugusių vaikų psichologinės savijautos sąsajas, atrinkome 22 šeimas, iš kurių bent du vaikai, broliai ir seserys, dalyvavo apklausoje apie tėvų trauminę patirtį. Pasirodė, kad ne visi broliai ir seserys yra vienodai paveikti tėvų trauminio patyrimo²³.

Dažniausiai represuotųjų vaikai jaučia, kad šeimos traumos neigiamai paveikė jų charakterio formavimąsi. Dėl silpnesnės tėvų sveikatos ir nervingumo, sunkesnės materialinės padėties jie taip pat jaučiasi silpnesnės sveikatos ir jautresni. Tačiau kai kurie nurodo ir teigiamą tėvų patyrimo poveikį – tai grūdino jų charakterį, ugdė dvasinę stiprybę, ryžtą, moralines vertybes:

Aš iš jų tegaliu pasimokyti dvasinės stiprybės. [...] Manau, kad esu žmogus, nekeičiantis savo nuomonės dėl materialinės gerovės, taip pat esu atviras ir tiesus žmogus; iš kiekvienos sunkesnės padėties bandau rasti išeitį, neverkšlenti. Kaip pavyzdys man yra tėvai...

Tėvo patirtos politinės represijos sovietiniu laikotarpiu turėjo teigiamos įtakos mano tautinei sampratai.

Šie tėvų gyvenimo sunkumai išugdė didelę pagarbą jiems. Esu jautri žmonių nelaimėms. Padėjo suprasti, koks žmogus ištvėringas, kovodamas dėl savo Tėvynės ar idealų. Leido pajusti tą ypatingą ryšį, kuris žmones riša su gimtąja žeme.

Man tai padėjo suvokti, kad laisvė yra pamatinė valstybės vertybė. Tačiau ne bet kokia laisvė, o ta, už kurią kovojo tėvai ir seneliai. Laisvė turi būti puoselėjama atitinkamomis vertybėmis: sąžiningumu, meile ir pagarba Tėvynei. Auklėdami mane tėvai stengėsi įskiepyti man ir mano vyresnei seseriai šias vertybes. Manau, kad jiems tai pavyko.

Aš tai vertinčiau tik teigiamai: išaugau teisingai orientuotų, ne prisitaikėlišku žmonių šeimoje. Toks buvo ir mano auklėjimas.

Įdomu, kad subjektyvus tėvų trauminės patirties poveikio sau vertinimas siejasi su dabartiniu paties vidinės darnos jausmu (apimančiu pasitikėjimą, prasmingumo patyrimą, suvokiamą galimybę įtakoti savo gyvenimą). Teigiamai savo tėvų patyrimo poveikį vertinę represuotųjų vaikai pasižy-

²³ Sandra Bagdonaitė, *Ilgalaikio traumavimo psichologinės pasekmės šeimai: išgyvenusiųjų ir antros kartos psichologinės sveikatos sąsajos*, Magistro darbas, Vilniaus universitetas, Klinikinės ir organizacinės psichologijos katedra, 2010, p. 40.

mėjo aukščiausiais vidinės darnos rodikliais, neigiamai – žemiausiais²⁴. Vadinasi, tvirtumo ir atsparumo pavyzdžius matę vaikai iš tikrųjų yra brandesni. Vėlesni kiekybiniai tyrimai patvirtino šiuos sąryšius: vaikų vidinės darnos rodiklis statistiškai reikšmingai siejasi su tėvų vidinės darnos rodikliu²⁵.

Antros kartos psichologinė sveikata ir sąsajos su tėvų savijauta. Kaip ir reikėjo tikėtis, gautieji duomenys rodo, kad antroji karta yra mažiau traumuota nei jų tėvai. Vertinant per gyvenimą patirtų trauminių įvykių intensyvumą, visų trijų imčių – sovietų represijų antros kartos, Holokausto antros kartos ir palyginamosios, represijų nepatyrusių, grupės – įverčiai nesiskiria. Taip pat nerandame tarpgrupinių skirtumų ir matuodami kiekybinius psichikos sveikatos rodiklius. Tai irgi suprantama. Tyrimų dalyviai sudarė neklinikinės imtis, todėl jie ir nepasižymi išskirtiniais psichopatologiniais požymiais, lyginant su nenukentėjusiųjų grupe.

Tokie pat duomenys gaunami ir daugumoje kitose šalyse atliekamų antros kartos tyrimų: neklinikinėse grupėse psichopatologinių simptomų nerandama.

Tačiau mūsų tirti represuotų žmonių suaugę vaikai išsiskiria didesniu dirglumu, jautrumu, polinkiu skaudžiau reaguoti į savo gyvenimo įvykius. Vadinasi, sunkaus ilgalaikio traumavimo paveikti tėvai savo vaikams perduoda tam tikrą pažeidžiamumo predispoziciją. Be to, paaiškėjo, kad vaikų psichologinė būklė siejasi su tėvų psichologine savijauta: kuo tėvų savijauta prastesnė, tuo prastesni ir jų suaugusių vaikų psichologinės savijautos rodikliai, taigi tėvų trauminis patyrimas ir potrauminės reakcijos yra reikšmingos suaugusių vaikų savijautai. Ypač reikšminga motinų psichologinė būklė – vaikų savijautos ryšiai su motinos potrauminėmis reakcijomis yra stipresnės. Žinoma, tėvų trauminės patirties poveikis pasireiškia ne tik psichologinės savijautos požymiais. Suaugę represuotų žmonių vaikai jautė, kad tėvų patirtis reikšmingai veikė jų gyvenimą, darė poveikį jų asmenybei ir tapatumo formavimuisi²⁶.

²⁴ Reda Stankevičiūtė, *Politinių represijų Lietuvoje tarpgeneracinis poveikis: antrosios kartos subjektyviai suvokiami padariniai*, Magistro darbas, Vilniaus universitetas, Klinikinės ir organizacinės psichologijos katedra, 2010, p. 61.

²⁵ Ieva Vaskelienė, *op. cit.*, p. 110.

²⁶ *Ibid.*, p. 88; Evaldas Kazlauskas, Danutė Gailienė, Vėjūnė Domanskaitė, *Represuotų Lietuvos piliečių šeimos: Traumos poveikis antrajai kartai: Pranešimas Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziume, Chicago, 2008.*

Holokausto aukų vaikai. Viename mūsų atliekamų tyrimų buvo apklausiami Lietuvoje gyvenančių nuo Holokausto nukentėjusiųjų suaugę vaikai²⁷. Bendradarbiaujant su Lietuvos žydų bendruomene, tyrimo dalyvių buvo ieškoma, pasiremiant bendruomenėje veikiančios buvusių geto ir konclagerio kalinių organizacijos sąrašais, socialinio centro sąrašais, regioninių žydų bendruomenių narių sąrašais. Telefonu susisiekus su nukentėjusiais nuo Holokausto asmenimis, jiems buvo paaiškinti tyrimo tikslai ir gauti jų vaikų kontaktai. Taip pasiekus antrosios kartos atstovus, gavus jų sutikimą dalyvauti tyrime, jiems išsiųstos tyrimo anketos. Dalis studijos dalyvių dabar gyvena Izraelyje ir taip pat sutiko dalyvauti tyrime. Buvo išskirtos dvi tyrimo dalyvių grupės: vaikai tų, kurie buvo getuose, koncentracijos stovyklose ar slapstėsi, ir vaikai tų, kurių tėvai buvo pabėgėliai evakuacijoje. Rezultatai parodė, kad 78% tyrimo dalyvių mano, jog Holokausto patirtis paveikė jų tėvus, 54% – kad paveikė juos pačius. Nerasta statistiškai reikšmingų skirtumų tarp geto ir konclagerio grupės ir evakuacijoje buvusių asmenų suaugusių vaikų trauminės patirties ir potrauminių reakcijų²⁸. Lyginant skirtingas represijas patyrusių grupes, potrauminio streso reakcijų daugiausiai nurodo sovietų represijas patyrusių žmonių vaikai. Holokausto antroji karta išsiskiria vengimo reakcijomis, jų nurodo daugiau ir už sovietų represuotųjų vaikus, ir už palyginamosios grupės asmenis. Vengimas dažnai aprašomas kaip būdingas Holokausta patyrusių šeimų bruožas – vengimas liesti su trauma susijusias temas ir vengimas reaguoti į savo gyvenimo trauminius įvykius²⁹.

Traumų tarpgeneracinio poveikio giluminė analizė. Tėvų ir šeimos traumų tarpgeneracinis poveikis gali ir netapti akivaizdus patiems vaikams. Gali būti, kad vaikai perima iš tėvų skausmingą kolektyvinę traumą atmintį, kuri įsipina į jų gyvenimą, bet patys jie jos sąmoningai nesuvokia. Traumų poveikis atsiskleidžia netiesiogiai – sapnuose, vizijose, prisiminimų fragmentuose.

Vilniaus universiteto profesorės Gražinos Gudaitės vadovaujama tyrėjų grupė gilinasi į šeimos trauminės atminties iškilimą ir asmenų santykių su

²⁷ Tyrimas buvo VU Traumų tyrimų grupės vykdyto projekto *Totalitarizmo tarpgeneracinių padarinių psichologinė analizė* dalis. Projektą rėmė Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas (Nr. T-13/09), projekto vadovė Danutė Gailienė.

²⁸ Junona Berznitski, *Nacių represijų pasekmės antrajai kartai: Lietuvos žydų bendruomenės tyrimas*, Bakalauras darbas, Vilniaus universitetas, Klinikinės ir organizacinės psichologijos katedra, 2010, p. 24.

²⁹ Ieva Vaskelienė, *op. cit.*, p. 98.

istorinėmis traumomis ilgalaikės psichoterapijos procese³⁰. Net 70% atvejų istorinės traumos tema iškyla giluminės terapijos eigoje, nors iš pradžių nei vienas terapijos dalyvis savo dabartinių psichologinių sunkumų nesieja su šeimos istorinėmis traumomis. Tačiau žmonių emocinės reakcijos į trauminę patirtį nevienodos. Kai kuriems tai nebeatrodo labai aktualu, kiti – išgyvena intensyvius su tuo susijusius jausmus. Sunkiausia atstatyti sutrikusį tapatybės tęstinumo jausmą tiems, kurių šeimos istorijoje susipynusios ir aukų, ir agresorių patirtys. Ilgalaikės psichoterapijos atvejų analizė išryškina ir šeimos paslapties motyvą – vengiama kalbėtis apie praeities traumas, iš dalies ir dėl to, kad tai pavojinga, savo praeitį ir įsitikinimus reikia slėpti. Ilgalaikės analizės eigoje sapnuose, prisiminimuose, asociacijose iškyla intensyviais emociniais išgyvenimais nuspalvinti fragmentai, susiję su šeimos patirtomis represijomis. Ši trauminė patirtis leidžia suprasti kai kurias dabartines šių žmonių psichologines problemas, o psichoterapijos procese pavyksta tą patirtį integruoti į asmenybės psichinio gyvenimo visumą.

Apibendrinimas. Tarpgeneracinis sunkių psichologinių traumų poveikis jau kelis dešimtmečius tiriamas gana intensyviai, bet netolygiai. Tokie tyrimai prasidėjo nukentėjusiųjų nuo Holokausto šeimose, šios imties studijos vyrauja ir iki šiol. Pastaruoju laiku pradėta domėtis ir kitų genocidų bei karų aukomis, taip pat ir agresorių vaikais. Tačiau komunistinio režimo aukų šeimos tiriamos dar labai mažai. Svarbi netolygumo priežastis – politinė. Po komunistinės sistemos žlugimo ji, kitaip negu nacistinė, Vakarų pasaulyje nebuvo pripažinta nusikalstama sistema, tad ir dėmesys jos nusikalstamiems padariniams neproporcingai mažas. Komunistinio režimo šalyse gyvenusių represuotų šeimų patirtis specifiška, todėl yra verta tikrai išsamų studijų. Pagrindinis jos ypatumas tas, kad kitaip negu Holokaustas ir dauguma kitų represijų įvairiose šalyse, kur represuoto asmens traumavimas paprastai baigiasi įkalinimui pasibaigus, komunistinių represijų aukos ir jų šeimos nariai net išėję iš kalėjimų ir lagerių ir toliau persekiojami kelis dešimtmečius, iki pat komunistinės sistemos žlugimo. Tokia situacija lėmė ir specifinę patirtį šeimose, kai apie tėvų traumas vengiama kalbėti ne tik dėl psichologinių, emocinių priežasčių, bet ir dėl politinių. Kalbėti apie represijų patirtį pavojinga, nes tai gresia naujomis represijomis. Todėl šeimose dažnai įsivy-

³⁰ Gražina Gudaitė, „Sovietinės traumos psichologiniai padariniai ir analitinis procesas“, in: *Sunkių traumų psichologija*, p. 127–149; Gražina Gudaitė, „Kolektyvinės traumos padarinių raiška psichoterapijos procese“, in: *Psichologinės traumos ir savižudiškas elgesys besikeičiančioje visuomenėje*: IV Vilniaus traumų konferencija, 2013-03-21.

rauja paslapties motyvas. Tėvai tampa pavojingi vaikams, vaikai – tėvams.

Kaip parodė mūsų studijos, tokia politinė situacija, tėvų trauminė patirtis ir jų potrauminė savijauta veikė vaikų gyvenimą. Pirmiausia jie aki-vaizdžiai matė tėvų traumavimo pasekmes – sužalotą sveikatą, nuolatinę įtampą ir baimę. Tėvų gyvenimai ir patirtys buvo svarbios formuojantis jų vaikų charakteriui, vertybėms, pasaulėžiūrai. Tai tiesiogiai nurodo patys mūsų tyrimuose dalyvavę suaugę vaikai, dar subtiliau tai atskleidžia individualių istorijų giluminė analizė ilgalaikės psichoterapijos procese. Tiesa, tėvų patirtis vaikus veikė ne tik neigiamai, bet ir teigiamai – kaip pavyzdys, tiesos branginimas, tvirtumas, patriotizmas. Tarp tėvų ir vaikų psichologinės savijautos kiekybiniuose tyrimuose nustatytas tiesioginis ryšys – kuo prastesnė tėvų psichologinė būklė, tuo blogesnė ir vaikų psichologinė savijauta. Ypač didelę įtaką turi motinų savijauta.

Tačiau taip pat reikia pabrėžti, kad vaikų karta nuo tėvų skiriasi. Jų trauminė patirtis yra kitokia, per gyvenimą jie yra patyrę mažiau trauminių įvykių negu tėvai. Visų trijų imčių – sovietų represijų antros kartos, Holokausto antros kartos ir palyginamosios, represijų nepatyrusių, grupės – trauminės patirties įverčiai nesiskiria. Taigi jie nebeneša tokios traumų naštos kaip jų tėvai. Taip pat nesiskiria ir visų tirtų grupių kiekybiniai psichikos sveikatos rodikliai. Vadinasi, jiems nebūdingi jokie psichopatologiniai simptomai. Skirtumai tarp nukentėjusių ir sąlyginai nenukentėjusių grupių pasireiškia subtilesniais požymiais – padidėjusio dirglumo, vengimo tendencijomis, tam tikrais charakterio ypatumais.

Kiekybiniai empiriniai didelių imčių tyrimai leidžia pamatuoti kai kuriuos svarbius rodiklius, nustatyti tarpgrupinių skirtumų tendencijas, bet neleidžia subtiliau išsigilinti į žmonių individualias patirtis ir gyvenimo trajektorijas. Bet kiekybiniai tyrimai yra patikimas pagrindas formuluojant naujų tyrimų hipotezes ir kryptis. O nauji tyrimai yra labai reikalingi.

THE CHILDREN OF REPRESSION VICTIMS: LITHUANIAN RESEARCH ON THE TRANSGENERATIONAL EFFECTS OF TRAUMA

Danutė Gailienė

Summary

In trauma psychology, the transgenerational transfer of trauma refers to the effects of the parents' traumatic experiences on children, who have not directly

experienced the same. The article discusses the Vilnius University studies on the effects of the Soviet and Nazi repressions on their victims and their children. The experience of the repressed families who have lived under Communist rule is peculiar because even after they left the prisons and labor camps, they continued to be persecuted for several decades, all the way until the Communist system disintegrated. This also meant a specific experience in the families, where the parents' traumas were not discussed not only because of psychological reasons, but also because of political ones. The political situation, the traumatic experience of the parents and their post-traumatic state affected the lives of the children. They clearly saw the aftermath of the parents' trauma – poor health, constant stress and fear. The parents' experiences were an important factor in developing the children's character, values and worldviews. The grown-up children who participated in our studies indicate that directly, and the in-depth analysis of individual stories in the process of long-term psychotherapy reveal that even more subtly. However, the parents' experiences had not only negative, but also positive effects on the children – as an example of valuing the truth, being strong and patriotic. The psychological state of the parents and the children is directly related – the worse the condition of the parents, the worse the psychological state of the children. The state of the mothers was especially influential. The studies also revealed that the children's generation is different from the parents. Their traumatic experiences are different; they have experienced less traumatic events than their parents. All three samples – the second generation of the Soviet repressions, the second generation Holocaust survivors and the control group who had not experienced repressions – presented the same valuations of traumatic experiences. It means that they are no longer burdened with the trauma as their parents are. The quantitative indicators of mental health were also the same in all the studied groups. This means that no psychopathological symptoms apply to them. The differences between the survivors and the relatively unharmed groups are revealed more subtly – as increased irritability, avoidance tendencies, and certain character traits.